

زمان - آگاهی باطنی پدیدارشناسی*

زهرا دنیایی

کارشناسی ارشد فلسفه دانشگاه تهران

Husserl Edmund, on the Phenomenology of the Consciousness of Internal Time,
translated by John Barnett Brough, Dordrecht: Kluwer Academic Publishers 1991

زمان چیست؟ به این پرسش نمی‌توان به آسانی پاسخ داد، چرا که حتی نمی‌توان به آسانی فهمید که آن چیست چه رسد به آنکه واژه‌هایی برای توضیح آن بیابیم. با این حال در گفتار ما هیچ واژه‌ای آشنا تر از زمان نیست و آسان‌تر از آن تشخیص داده نمی‌شود (آگوستین، دفتر یازدهم، کتاب اعترافات). مسئله ماهیت زمان همواره یکی از مسائل محوری و دغدغه‌های اصلی فلسفه بوده است. در نظام فکری هوسرل که تأسیس فلسفه به مثابه علم متقن آرمان اصلی اوست، زمان اهمیتی مضاعف می‌یابد. چنانکه او علاوه بر قطعاتی که درآمده‌ها به مسئله زمان اختصاص یافته، در اثری مستقل از هم به این موضوع می‌پردازد. کتاب *زمان - آگاهی باطنی درباره پدیدارشناسی* مجموعه سخنرانی‌های هوسرل درباره زمان آگاهی است که در فاصله سال‌های ۱۹۰۴ تا ۱۹۱۰ در دانشگاه گوتینگن ایراد شده است. البته در چاپ کامل اثر در مجموعه هوسرلیانا قطعاتی از دست‌نوشته‌های او از سال‌های ۱۸۹۳ تا ۱۹۱۷ که به موضوع زمان پرداخته است نیز آمده است. نکته جالب توجه درباره چاپ نخست این اثر در سال (۱۹۲۸) این است که هایدگر به عنوان یکی از اولین پروژه‌های تحقیقاتی خود، ویرایش این اثر را بر عهده گرفته است و مقدمه‌ای کوتاه هم بر آن نگاشته است.

زمان برای پدیدارشناسی از چند جنبه حائز اهمیت است. اعیان و پدیدارها در طی زمان و در یک جریان گذرا نمود می‌یابند و پدیدار می‌شوند. هر تجربه‌ای در گذر است و آگاهی یک جریان تغییر و حرکت لاینقطع است. با این وجود ما از وحدت یک عین قصدی در جریان زمان سخن می‌گوییم. علاوه بر آن ما اعیان زمان‌مند بی‌شماری را ادراک می‌کنیم پرسش این است که ما چگونه اعیان زمان‌مند را در آگاهی تقویم می‌بخشیم. به این ترتیب پدیدارشناسی ادراک مستلزم پدیدارشناسی زمان است. آگاهی قصدی در ماهیت زمان‌مند است و پدیدارشناسی باید زمان‌مندی را به عنوان یک جنبه حیاتی

*ادموند هوسرل

افعال قصدی مورد تحلیل و بررسی قرار دهد.

از سوی دیگر پدیدارشناسی سودای آن دارد که اگر نه یک علم دقیق، دست کم یک علم متقن را بنیان نهد، مسئله تغییر که هم بسته زمان است و در بستر زمان رخ می‌دهد می‌تواند زمینه‌های شکاکیت را فراهم کند و بنابراین برای غلبه بر شکاکیت و مجال ندادن به آن کشف ماهیت زمان در پرتو آگاهی و وظیفه سنگین پدیدارشناسی است.

اما همچنان که از نام کتاب بر می‌آید موضوع این کتاب نه زمان که زمان - آگاهی است. اصولاً از منظر پدیدارشناسی زمان همواره زمان آگاهی است. به بیان دیگر تحلیل پدیدارشناسانه زمان با تعلیق زمان عینی آغاز می‌شود زمان نه به عنوان واقعییتی عینی و مستقل از آگاهی که به مثابه ظرفی است که هر تجربه و هر عین تجربی جایی در آن دارد بلکه به عنوان توالی حلولی مدرکات آگاهی موضوع تحلیل پدیدارشناسی است.

هر لحظه‌ای که به مثابه حال بر ما می‌گذرد بلافاصله در گذشته می‌لغزد و به دامان آن می‌افتد. این جریان گذرا و لایتوقف هرگز باز نمی‌ایستد با این وجود من می‌توانم از آنچه قبل از این لحظه حاضر است (آن کنونی) آگاه باشم. آنچه در آگاهی من حفظ گردیده موقعیت اطمینان بخش و قابل اعتماد من است. وقتی آهنگی را می‌شنویم نتهای منفرد را می‌شنویم اما وقتی نت بعدی می‌آید نت قبلی یا دست کم اثر آن از بین نرفته است. اگر نت قبلی با آمدن نت فعلی از بین می‌رفت ما هرگز تصویری از یک آهنگ پیوسته نداشتیم. مثال شنیدن آهنگ مدلی است برای ادراک عین زمانی که در یک تداوم گسترده می‌شود. سخن هوسرل در بخش عمده‌ای از این اثر بر سر همین بقای^۱ لحظه قبلی ادراک در لحظه کنونی است. هوسرل بر آن است که این بقاء و حفظ تصور قبلی افزوده و ضمیمه‌ای به قصدیت نیست. ابقاء (معادل پیشنهادی دکتر رشیدیان یادآوری نزدیک است) نوع خاصی از قصدیت است که از قبیل بازسازی یا حافظه نیست. هوسرل به انتقاد از فرانتز برنتانو می‌پردازد که حفظ همراه با تعدیل لحظه قبلی را حاصل عمل خلاقانه تخیل می‌داند و چیزی غیر از خود آگاهی را در ادراک دیرند^۲ دخیل می‌کند. به نظر هوسرل ادراک خود عملی دارای دوام یا دیرند است. برخلاف تصور تجربه‌گرایان سنتی که ادراک و زمان را نقطه نقطه‌وار می‌دانند ادراک برای هوسرل از یک پیوستگی و تداوم برخوردار است و زمان وحتى خود لحظه یا آن کنونی را هم نمی‌توان به عنوان یک نقطه محض جدا کرد و در نظر گرفت. اگر ما فقط به تجارب اتمیک مجزا از هم و نقطه‌وار مجهز بودیم، نمی‌توانستیم وحدت اعیان را از خلال افعال متفاوت و نموده‌های متکثر تقویم سازیم.

مجموعه‌ای از نقاط و آنات مجزا برای تقویم هیچ عینی بسنده نیست.

به طور کلی اندیشه محوری هوسرل در باب زمان آگاهی این است که هر قصدی هم مشتمل بر ابقاء و یادآوری ادراک یک لحظه قبل عین است و هم حاوی پیش‌بینی نزدیک همان عین است به این معنا که انتظار می‌رود و گمان می‌رود که در لحظه پیش‌رو همچنان این عین وجود داشته باشد. ابقاء و پیش‌بینی، آگاهی از مراحل گذشته و آینده‌ایان را فراهم می‌آورد. (باید متذکر شد که ابقاء نباید با خاطره خلط شود و پیش‌بینی با انتظار و امید. خاطره و انتظار، افعال قصدی آگاهانه و تأملی هستند که به یک عین غیر موجود نظر دارند، در حالی که ابقاء و پیش‌بینی اجزای جدایی‌ناپذیر هر فعل آگاهانه‌ای هستند. هر خاطره‌ای ابقاء و یادآوری اولیه‌ی خویش را دارد و هر انطباق اولیه‌ای پیش‌بینی خود را به همراه دارد. علاوه بر این ظاهراً برخی حیوانات ابقاء و پیش‌بینی را دارند بی‌آنکه حافظه یا توانایی انتظار و امید را داشته باشند). انطباق اولیه یا آگاهی از مرحله‌ی کنونی برای تقویم اعیان بسنده نیست. به این ترتیب هوسرل هم امکان تقویم اعیان و هم این‌همانی یک عین را در پرتو مفاهیمی همچون ابقاء و پیش‌بینی مطرح می‌سازد.

سرانجام او به بررسی و تحلیل تقویم خود زمان می‌پردازد. در این سطح هوسرل در پی کشف ساختار ماتقدم تمامی تجارب زمان‌مند بر می‌آید؛ به این سبب نتایج بحث او کمابیش خصلت صوری دارد. تقویم زمان مطلق یا مطلق زمان ارتباط تنگاتنگی با آگاهی مطلق دارد. در این سطح نیز وحدت آگاهی و تداوم آن در پرتو وحدت و تداوم زمان ممکن می‌نماید.

هایدگر به این اهتمام هوسرل بر تحلیل مضامین بنیادین در مقدمه‌ای که بر این اثر نگاهشته، اشاره می‌کند: «این سخنرانی‌ها زیرین‌ترین اعمال فکری نظیر ادراک، توهم آگاهی مجازی، خاطره و شهود زمان را بررسی می‌کنند» بی‌گمان هایدگر در نگارش اثر عظیم خود وجود و زمان از این اثر استاد خویش متأثر بوده است.

کتاب به طور کلی مشتمل بر دو بخش است؛ بخش نخست که ساختار اصلی کتاب را تشکیل می‌دهد، مجموعه سخنرانی‌های هوسرل در سال‌های ۱۹۰۴ و ۱۹۰۵ در دانشگاه توپینگن است. این بخش در سه فصل تنظیم گردیده است. فصل نخست به طرح نظریه برنتانو در باب زمان و منشأ آن اختصاص یافته است. اگرچه هوسرل از نقش بی‌چون و چرایی که برنتانو برای تخیل در آگاهی از زمان قائل گردیده انتقاد می‌کند، لکن طرح نظریه او را به عنوان دیدگاهی که رگه‌هایی از پدیدارشناسی در آن قابل ردیابی است، نقطه عطفی در جریان تحقیق خویش می‌انگارد و آن را در سرآغاز بحث قرار می‌دهد.

در فصل دوم آگاهی از زمان در پرتو مؤلفه اصلی آن، بقاء تصور^۱ تحلیل می‌شود. رابطه بقاء تصور یا یادآوری اولیه با انطباق اولیه، تمایز میان بقاء تصور و خاطره^۲ یا حافظه ثانویه^۳ و تمایز میان خاطره و تخیل با تأکید بر قصدیت مضاعف خاطره، تمایز خاطره و پیش‌نگری، از جمله مسائلی است که در این فصل مورد مذاقه قرار می‌گیرد. چنانکه از عناوین این فصل بر می‌آید، محور اصلی مورد بررسی، بقاء تصور است که با زمان گذشته (دقیقه قبلی) ارتباط دارد. پیش‌بینی^۴، مؤلفه دیگر زمان - آگاهی که در واقع پیش‌بینی بقاء تصور در زمان آینده (دقیقه بعدی) است، به طور خاص در بخش دوم کتاب که ضمیمه بخش اول است، مطرح می‌شود.

فصل سوم به سطوح مختلف تقویم مربوط به زمان و اعیان زمان‌مند می‌پردازد. نخستین سطح، تقویم اعیان تجربه در زمان عینی است. اینهمانی و وحدت شیء در زمان، در این سطح مطرح می‌شود. تقویم محتواهای حلولی، سطح دوم تقویم است. داده‌های حسی، پدیدارها و اعمال ذهنی ما، محتواهای حلولی به شمار می‌روند؛ به عبارتی، تقویم زمان ذهنی، سطح دوم تقویم است و بالأخره عمیق‌ترین سطح، تقویم زمان مطلق است. زمان مطلق در بی‌زمانی یا به بیانی در سرمدیت تقویم می‌گردد. این ذهنیت مطلق^۵ محض است که زمان را قوام می‌بخشد. مسئله وحدت و این‌همانی جریان آگاهی در این سطح مطرح می‌شود. جریان آگاهی، خود، مقوم وحدت خویش است. تبیین وحدت و اینهمانی جریان آگاهی مطلق در مقام امری ناپایدار در یک بی‌زمانی مطلق، امری به غایت دشوار است؛ آن چنانکه هوسرل برای این تبیین به ناگزیر از کلمات مربوط به امور زمان‌مند استفاده می‌کند.

بخش دوم کتاب، مجموعه سخنرانی‌های آدموند هوسرل در فاصله سال‌های ۱۹۰۵ تا ۱۹۱۰، تکمله و ضمیمه‌ای است بر بخش اول کتاب که وی در آنها تبیین مفصل‌تری برای مباحث قبلی به دست می‌دهد.

رتال جامع علوم انسانی

2- retention
1- recollection
2- secondary memory
3- protention
4- subjectivity